

Надія Нікітенко, Вячеслав Корнієнко

НАЙДАВНІШІ ГРАФІТІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ ТА ЇЇ ДАТУВАННЯ

Видряпані на стінах архітектурних споруд написи та малюнки (graffiti) є надзвичайно важливим історичним джерелом, яке сприяє вирішенню багатьох питань, пов'язаних з історією та культурою Середньовіччя. Визначним феноменом давньоруської культури є графіті Софії Київської, які становлять колосальний корпус автентичних епіграфічних текстів. Софійські графіті, починаючи з 1920–30-х рр., вивчали кілька поколінь дослідників. Проте можливість широкого і планомірного вивчення графіті з'явилася завдяки розкриттю фресок з-під олійних малювань у процесі реставраційних робіт кінця 1950-х – першої половини 1960-х рр. Велика заслуга у виявленні та дослідженні софійських графіті належить відомому українському вченому С. Висоцькому, який присвятив їм кілька монографій і значну кількість публікацій.

Проте величезна кількість написів залишилася не виявленою і, відповідно, – не вивченою. До того ж, чимало раніше виявлених графіті наразі можуть бути по-новому прочитані й переосмислені, і це з усією очевидністю показали новітні дослідження софійських графіті, які проводяться як ученими далекого і близького зарубіжжя, так і авторами цієї статті – науковцями Національного заповідника “Софія Київська”. Якщо наші зарубіжні колеги послуговуються фотографіями і прорисами графіті, опублікованими ще С. Висоцьким, то ми поставили за завдання натурне дослідження графіті, зокрема й раніше виявлених і опублікованих.

З огляду на важливість графіті як історичного джерела, у даний час старший науковий співробітник Національного заповідника “Софія Київська” В. Корнієнко комплексно вивчає епіграфіку собору і складає повний корпус софійських написів. Вивчення софійських графіті є складовою частиною наукової роботи відділу науково-

історичних досліджень заповідника і включене до планів дослідницької діяльності останнього. Науковий керівник роботи – завідувач названим відділом, доктор історичних наук, професор Н. Нікітенко, яка особисто взяла участь у дослідженні написів. У 2006 р. нами було виявлено низку, без перебільшення, сенсаційних графіті, які проливають яскраве світло на дискусійну проблему датування Софії.

Відповідно до літописних джерел, храм було засновано у 1017 р. (Новгородський I літопис)¹ або в 1037 р. (Повість временних літ)². Кожна з дат має численних прихильників і опонентів. У науці є ще один погляд – Н. Нікітенко, згідно з яким обидва літописних записи насправді не відображають факту заснування Софії саме в ці роки; ці записи тенденційні, тому з ними не можна пов'язувати ані заснування Софії, ані завершення її будівництва³. Провівши комплексне дослідження писемних джерел, архітектури, монументального живопису і некрополя Софійського собору, Н. Нікітенко дійшла висновку, що храм було створено наприкінці правління Володимира – на початку княжіння Ярослава. При визначенні образів святих для розуміння іконографічної програми дослідниця залучала графіті на фресках: як виявлені до неї, так і раніше невідомі⁴. Графіті було нею залучено і по-новому осмислено також при дослідженні софійського некрополя⁵.

Графіті Софії Київської є найважливішими аргументами і для вирішення проблеми датування храму. Це зумовлено тим, що вони безпосередньо пов'язані з місцем, предметом і часом написання, з археологічним та історико-культурним середовищем⁶. Спираючись на графіті як на достовірне історичне джерело, на користь заснування собору в 1017 р. висловлювався С. Висоцький⁷. Головним

¹ ПСРА. Т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М., 2000. С. 15; 180.

² ПСРА. Т. 1: Лаврентьевская летопись. М., 1997. Стлб. 151; ПСРА. Т. 2: Ипатьевская летопись. М., 1998. Стлб. 139.

³ Никитенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. К. 1999. С. 200–224.

⁴ Там же. С. 161–184, 224–240.

⁵ Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві... К., 2003. С. 134–164.

⁶ Рождественская Т. В. Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI–XV вв. СПб, 1992. С. 5.

⁷ Висоцький С. О. Графіті та спорудження Софії Київської // УІЖ. 1966. № 8; Висоцький С. О. Графіті та час побудови Софійського собору в Києві // Стародавній Київ. К., 1975.

аргументом дослідника було графіті № 2, яке він інтерпретував як дату 1031–1032 р. Датування С. Висоцького з залученням зазначеного графіті підтримали П. Толочко⁸, трохи змінивши прочитання — В. Орел та А. Кулик⁹.

У можливості появи графіті в 1032 р. засумнівався А. Поппе, який вважав цю дату ретроспективною¹⁰; аргументи А. Поппе підтримав Ю. Асеев¹¹. Однак у Софії не знаходимо ретроспективних датованих написів, що пояснюється специфікою середньовічного світогляду: записи на стінах храму покликані були “вести у вічність” (сакралізувати) актуальну подію, а не нагадати про те, що було. Датовані написи-графіті — це те саме, що й літописні записи, які починаються словами “В літо...”, про якісь події.

Виявленню, прочитанню та інтерпретації софійських графіті значною мірою сприяє прийнята нами методика не вибіркового, а суцільного комплексного прочитання написів, тобто сприйняття їх як невід’ємних компонентів навколишнього епіграфічного матеріалу, в контексті функціонального призначення приміщення, де вони виникли, а також середньовічного церковно-теологічного і символічного тлумачення образних архітектурно-художніх форм, з якими ці написи пов’язані в топографічному й смисловому аспектах. Дослідження написів у технічному аспекті здійснюється нами за стандартною методикою: фотографування написів при бічному освітленні і прорисовка контурів написів за отриманими фотографіями. Використаний нами метод набагато ефективніший, ніж зняття з написів кальки.

У процесі дослідження нами виявлено кілька ранніх записів, що містять прямі дати, які вписуються у відрізок часу 1011–1037 рр. — крайні хронологічні межі заснування Софії Київської, наявні в сучасній науці. Нами прийнято суцільну нумерацію, яка продовжує нумерацію С. Висоцького: всі нововиявлені написи та малюнки отримують номери, починаючи від 417-го.

№ 1 (іл. 1). Це найдавніше графіті, що містить пряму дату, розміщене на південній стіні північного Георгіївського вівтаря, який прилягає до жертовника. Напис видряпано на фресці з зображен-

⁸ Толочко П.П. Древний Киев.. К., 1983. С. 78.

⁹ Орел В., Кулик О. Заметки о древних киевских граффити // Археологія. 1995. № 1. С. 125.

¹⁰ Поппе А. Граффіті й дата спорудження Софії Київської // УІЖ. 1968. № 9.

¹¹ Асеев Ю.С. Про дату будівництва кийської Софії // Археологія. 1979. № 32.

Іл. 1. Графіті з записом про Кіріюпасху 1022 р. (№ 1)

ням св. Василія Великого, на рівні грудей людини середнього зросту. Показово, що найдавніше датоване графіті Святої Софії при публікації його С. Висоцьким отримало перший номер, хоча під час читання напису дослідник припустився значних помилок, насамперед, датуючи запис 1042 р.¹² В. Орел і А. Кулик не лише запропонували власне, поза сумнівами, коректніше прочитання графіті, але й цілком справедливо вказали на абсолютно неможливе з погляду палеографічних норм тлумачення Висоцьким дати. Вони запропонували датувати напис 6530 (1022) або, найімовірніше, 6540 (1032) р., хоча аргументів на користь переважної ймовірності другого датування не навели. Цікаво, що при цьому дослідники вказали на цілком ясне прочитання в графіті дати 6530 р.¹³ Можна гадати, що на висновках цих авторів, переконаних прибічників дати 1017 р. як часу заснування Софії, позначилася авторитетність літопису, який пов'язує створення Софії з ім'ям Ярослава; 1022 р. як верхня можлива дата повного завершення побудови і розпису собору, ймовірно, видалася їм вельми ранньою, бо аж ніяк не вписується у хронологічний контекст створення собору за його княжіння. Варто також зауважити, що графіті досліджувалось ними не в оригіналі, а за фотографіями і прорисами С. Висоцького. В результаті зміст напису, як і раніше, залишився малозрозумілим, а, виправляючи деякі помилки С. Висоцького, згадані дослідники припустилися нових.

Під час планомірного вивчення графіті, передусім – безпосередньо в соборі, нам вдалося повністю прочитати текст напису. Як справедливо відзначили В. Орел і А. Кулик, графіті № 1 складається з двох рядків і включає два написи, а не один.

¹² Висоцький С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской. XI–XIV вв. Выпуск I. К., 1966. С. 15–16. Табл. I, 1; II, 1.

¹³ Орел В., Кулик А. Указ. соч. С. 124–125.

Верхній рядок основного напису:

з¹⁴ф¹⁵л¹⁶оп¹⁷ас¹⁸...¹⁹

Нижній рядок основного напису:

з²⁰атон²¹ти²²ди²³...²⁴ос²⁶т²⁷н²⁸

Графіті розпочинається датою 6530 (1022) з винесеною у верхній рядок літерою л (30), що дало авторові змогу поєднати обидва рядки напису. Пошкоджена частина верхнього рядка графіті відновлюється як словосполучення **о пасцѣ** (“на Пасху”). Таким чином, у верхньому рядку мова йде про Пасху 6530 (1022) р. У нижньому автор вказує характеристики самого Великодня, з яких можна зробити висновок, що мова йде про Кіріопасху, тобто Пасху панівну (“господственну”), коли вона збігається зі святом Благовіщення. Са-

¹⁴ Літера з удвічі вища за інші, над нею титло у формі горизонтальної риски.

¹⁵ Літера ф за розмірами дорівнює з, титло над нею не простежується.

¹⁶ С. Висоцький читав цю літеру як л і, приєднавши до неї дві літери верхнього рядка, на його думку о і є, отримав закінчення лое, яке додав до чисельника **СФ** (6500). В результаті цього він отримав, як слушно зазначили В. Орел та А. Кулик, невірогідну з лінгвістичної точки зору форму “пятисотлоє” або “пятисотое”. Аби отримати дату 6550, С. Висоцький останню літеру першого рядка (його початок був хибно прочитаний як **въ лѣто**) визначив як н (50) і поставив її перед чисельником **СФ** (6500) з неможливим написанням десятків перед тисячею, що справедливо критикували В. Орел та А. Кулик. Самі вони розглядали зазначену літеру як л або, радше, м, про що, на їхню думку, свідчить “невеликий слід над лівим нахиленим елементом”. Насправді цю літеру абсолютно неможливо прочитати як м, оскільки жодного сліду від схожого на літеру м “елемента” на тиньку не простежується, натомість чітко читається л, ліва скісна якої спускається зі значним ухилом і перетинає літеру ф; над л прокреслене титло у формі горизонтальної риски, яке з’єднується з верхньою частиною літери. Варто вказати ще на одну допущену В. Орлом та А. Куликом неточність: транслітеруючи текст, літери верхнього рядку, які С. Висоцький читав як “лоє”, вони запропонували читати як “по-о”; проте ніяких слідів літери п не помітно ні на стіні, ні на фотографіях С. Висоцького, якими користувалися дослідники.

¹⁷ Літера п частково пошкоджена в нижній частині, проте чітко простежується; С. Висоцький читав її як літеру є, В. Орел і А. Кулик — як літеру **ѣ**, належну до іншого запису. Наступні літери дослідниками було пропущено.

¹⁸ Літера значно пошкоджена, що робить її схожою на кириличну о або грецьку **δ**. Відновлена нами за контекстом як літера с.

¹⁹ Літера не простежуються через пошкодження тиньку, збереглася лише вертикальна риска та фрагмент горизонтальної, що дотична до її середини зліва. Пошкоджена літера може бути реконструйована як ц, и або **ѣ**. За контекстом найприйнятнішою виступає її реконструкція як літери ц. Наступна літера не збереглася, слідів її простежити не вдається. За контекстом реконструюється як **ѣ**.

²⁰ Літера знищена вибоїною, за контурами відновлюється як л.

²¹ Слово **златон** С. Висоцький розглядав як напис **въ лѣто н** (в літо 50), В. Орел і А. Кулик правильно визначили його як **златон**.

ме тому, на нашу думку, слова “з[л]атон” і “г(осподьствено)н”, які характеризують Кіріопасху, написані в одному рядку обабіч дати.

Богослови перекладають слово “*Κυρίοψα*” як “Господственна Пасха”, тобто головна, істинна, справжня, тому що, згідно з церковним Переданням, Воскресіння Христове відбулося 25 березня, у день Благовіщення. Церква розглядає Благовіщення та Пасху як початок і кінець історії Спасіння, тому дуже рідкісному збігові цих свят (у XI ст. такий збіг стався лише в 1011, 1022 і 1095 р.) надавалося величезне значення. У XI ст. Кіріопасха справді припала на 1022 р., повторивши тим найпершу Пасху. Саме на Кіріопасху 1022 р., відповідно до досліджень Н. Нікітенко, перший Київський митрополит-“русин” Іларіон, сучасник створення Софії, виголосив знамените “Слово про Закон і Благодать”, у якому Софія згадуєть-

²² Середню частину рядка займають літери *ѡф*, розглянуті вище.

²³ Над літерами *гн* — титло у формі горизонтальної риски.

²⁴ Титло над літерами *дн* не простежується. Пошкоджена верхня частина літери *н* дає змогу припустити, що титло, швидше за все, не збереглося. Можливо також, що скорочене слово було написано і без титла, що також неодноразово траплялося серед графіті собору. Наступні літери дослідниками було пропущено.

²⁵ Літери не простежуються, за контекстом можуть бути відновлені як *пр*.

²⁶ Літера *с* пошкоджена вибоїною у нижній частині.

²⁷ Літера *т* значно пошкоджена вибоїнами та подряпинами. Найпомітнішою є паралельна щоглі літери вертикальна риска зліва, яка може здатися штрихом, що замикає перекладину. Оскільки подібний штрих, спрямований до вибоїни, є справа, літеру можна реконструювати як *т*, у якій штрихи-засічки, що замикають перекладину, спускаються майже до основи щогли, яка внизу завершується горизонтальною засічкою з видовженою правою частиною. Таке написання притаманне ранньому XI ст. — воно трапляється в слові “Петрос” у легенді монети II типу Святополка I: “*Ⲡⲉⲧⲣⲟⲥ*” (1018 р.) [Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X—XI веков. Л., 1983. С. 86]. Ця палеографічна ознака є, поза сумнівами, важливим чинником датування. Окрім того, варто взяти до уваги символічний аспект: така *т*, утворена трьома буквами *г* (гама), означає 9, оскільки *г* має числове значення 3. Число 9 означає кінець, межу цифрової серії до її повернення до одиниці — символу Бога [Керлот Х.Э. Словарь символов. М., 1994. С. 576, 579]. Себто застосування такої букви може означати кінець часів, Друге Пришестя і прийдешнє воскресіння праведних. Мабуть, таке саме значення надано цій букві на монеті Святополка, оскільки його патрон апостол Петро, в чие ім'я вписано подібну *т*, провіщує прихід Божого дня незабаром і створення неба нового і нової землі, на яких запанує праведність (2 Петр. 3: 10–13).

²⁸ Літера *н* пошкоджена дрібними подряпинами та вибоїнами. Невелика подряпина, верх якої спрямований у вибоїну, проходить від верхньої частини лівої щогли літери до нижньої частини правої. Внаслідок цього літера *н* більше схожа на *н*. Проте при уважному дослідженні прорізів досить чітко простежується саме остання, оскільки характер прорізів скісної відрізняється від інших.

ся як уже добре відома “всемь округниимъ странамъ”²⁹. Оскільки вважалося, що Друге Пришествя Христа (або кінець світу), коли Він прийде судити живих і мертвих, відбудеться на Кіріопасху, люди очікували її настання з чималим душевним трепетом. Очевидно, цим і пояснюється поява на стіні Софії розглянутого напису.

Останнє слово графіті дуже пошкоджене, однак збережена частина дає змогу реконструювати його як слово “прóсті” – уставши, стоячи прямо.

Таким чином, повний текст напису з розбивкою на слова та відновленням втрачених* фрагментів можна представити так:

(Въ лѣто) ѡфл о пас[цѣ] з[л]атон г(осподьствено)и д(ьн)и.
[Пр]óсти.

Переклад: (В літо) 6530 (1022) на Пасху злату господственну дни. Прóсті.

Вживання слова “прóсті” дає змогу припустити, що напис зроблено дещо раніше, ніж зазначена дата, яку потрібно зустріти гідно. Це слово – складова частина літургійного проголошення “Премудрість, прóсті”, що навіювало тим, хто перебував у храмі, відчуття потреби в духовній пильності (“стійте уважно”) для того, аби слово Боже (Премудрість) було засвоєно розумом і серцем. Ймовірно автор, зваживши на дату Кіріопасхи, залишив запис на стіні Георгіївського вівтаря – слід бути уважним, духовно очиститись, адже можуть настати останні дні. Присутність слова *прóсті* досить симптоматична і багатозначна. Як показують дослідження давньоруських текстів, есхатологічні записи в них знищувалися витравлюванням або вириванням аркушів рукопису³⁰. Річ у тім, що Церква не заохочувала (і не заохоче) пророцтв про час кінця світу, бо він відомий лише Богові. Але есхатологічні очікування існували завжди, і в такому разі досить було нагадати про Друге Пришествя словом “*прóсті*”. Прикметно, що саме в цьому слові застосовано літеру **т** в неординарному написанні, що акцентує прихід Судного дня (Див. прим. 27), який відбудеться незабаром.

Таким чином, графіті № 1 на сьогодні є найдавнішим датованим давньоруським написом, дата якого – 1022 р. – надійно підтверджується за змістом та палеографічними ознаками.

* Тут і далі в квадратних дужках подаємо втрачені літери, в круглих – пропущені навмисно (під титлами) або помилково; титла над літерами, що мають цифрове значення (записи років) не проставляються.

²⁹ Никитенко Н.Н. Русь и Византия... С. 206–208.

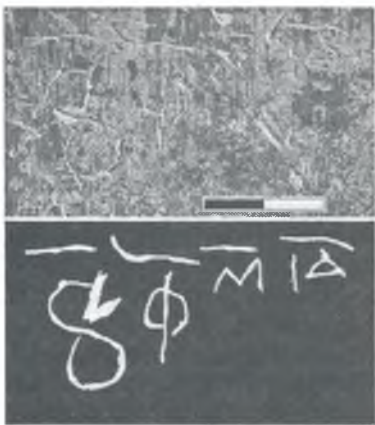
³⁰ Романова А.А. Эсхатологические записи XV в. и записи в пасхалиях // Российское государство в XIV–XVII вв.: Сборник статей. СПб., 2002. С. 235–236.

Над словом **златон** і початком дати проглядається ще один напис, пропущений С. Висоцьким, але частково відновлений В. Орлом і А. Куликом:

гн³¹ пом³² о³³ зн³⁴

Графіті є початком традиційної формули **Г(оспод)и помози**, автор якої прагнув розмістити її якнайближче до запису про Кіріюпасху.

№ 2 (іл. 2). Неподалік від попереднього датованого графіті С. Висоцький знайшов ще одну дату, без супровідного тексту. Спочатку дослідник прочитав її як **ѡφмід** – 655³⁵4 (1046) р.³⁶ Надалі він змі-

Іл. 2. Графіті 1036 р. (№ 2)

нив прочитання напису: перші три літери, як і раніше, розглядалися як цифри в даті, але вже як 6540 (1031–1032) р., а літери **ід** – як вказівка на 14 індікт цього року³⁷. У правильності такого прочитання слушно засумнівалися В. Орел і А. Кулик, розглядаючи напис як дату 6540 (1031–1032) р., а букви **ід** відносячи до нижнього рядка грецького дворядкового напису³⁸.

Проведене нами дослідження оригіналу напису дало змогу встановити, що напис читається як літери **ѡφм³⁹д⁴⁰** з титлом над кожною – 6544 (1036) р.

³¹ Титло над літерами **гн** не простежується.

³² Літера **м** частково пошкоджена.

³³ Літера **о** значно опускається під рядок, що зумовлено намаганням автора вмістити її у вузький простір між верхньою частиною літери **ѡ** напису № 1 і титлом над цією літерою.

³⁴ Ліва щогола літери **и** збігається зі щоголою літери **φ** попереднього графіті.

³⁵ Цифру 50, на думку дослідника, було складено з літер **м** (40) та **і** (10) [Висоцький 1966, с. 16].

³⁶ Висоцький С.А. Древнерусские... С. 16, табл. I, 2; II, 2.

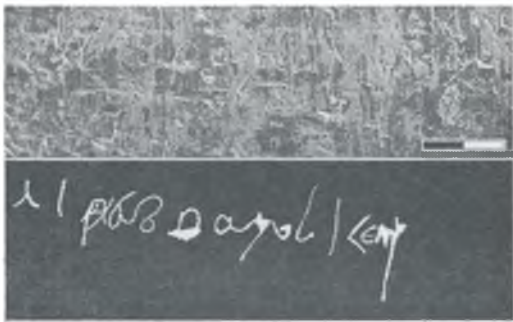
³⁷ Висоцький С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.). К., 1976. С. 198–201, іл. 10; с. 251.

³⁸ Орел В., Кулик А. Указ. соч. С. 125.

³⁹ Літера “**і**” при дослідженні виявилася звичайною подряпиною, що досить добре простежується за співвідношенням літери та титла – в усіх чотирьох випадках лівий край титла дещо виступає вперед.

⁴⁰ В. Орел і А. Кулик розглядали цю літеру як грецьку **Δ**, проте її нижня частина, хоча і збереглась погано, дає змогу ідентифікувати її як кириличну **д**.

Щодо розміщеного над датою грецького напису, виявленого С. Висоцьким і наведеного нами під № 725 (іл. 3), то збереженість його надзвичайно незадовільна. Початок дуже пошкоджено, внаслідок чого більш-менш впевнено читається лише друга частина. С. Ви-

соцький⁴¹ розглядав її як

Іл. 3. Грекомовна молитва
"Помилуй нас, Святий Господи" (№ 725)

--ὁ ἅγιος Κε

Першу частину автор інтерпретував як фрагмент підпису до фрескового зображення святого "ὁ ἅγιος" (святий), ім'я якого, написане на початку, не збереглося. Літери Κε — як скорочений варіант слова Κ(ύρι)ε (*Господи*). Повністю напис дослідником не наводився, проте можна реконструювати уявлюваний С. Висоцьким первинний текст, отриманий ним шляхом об'єднання двох графіті (№ 2 та № 725):

Βασίλειος ὁ ἅγιος, Κ(ύρι)ε. (ἐν ἔτει) ςϕμ, (ἰνδικτος) ιδ.

Переклад: *Василій святий, Господи. (В літо) 6540 (1032), (індикт) 14⁴².*

В. Орел та А. Кулик⁴³ в цілому підтримали прочитання С. Висоцьким першої частини напису, проте літери κε вони вважали не скороченою формулою, а повною Κ(ύρι)ε ἐλέησον (*Господи, помилуй*). Літери ιδ, інтерпретовані С. Висоцьким як 14-й індикт, дослідники визначили як початок другого рядка цього напису.

Повторне дослідження⁴⁴ напису дало змогу визначити, що у прочитанні його збереженої частини рацію мав С. Висоцький. Початок напису не читається, простежуються лише окремі фрагменти літер; в кінці цієї частини збереглося закінчення -ας. Відповідно до отриманих даних, пропонуємо таку реконструкцію напису:

⁴¹ Висоцький С.О. Графіті та час... С. 179; Висоцький С.А. Средневековые... С. 250–251.

⁴² Висоцький С.А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. К., 1989. С. 17.

⁴³ Орел В., Кулик А. Указ. соч. С. 125.

⁴⁴ Нікітенко Н., Корнієнко В. Найдавніші датовані графіті Софії Київської // Праці Центру пам'яткознавства. К. 2007. Вип. 12. С. 252–253, іл. 4.

[Ἐ]λέησον ἡμ]ας ο ἅγιος Κ(ύρι)ε.

Переклад: *Помилуй нас, Святий Господи.*

Враховуючи, що літера λ записана досить близько до слова ἡμ]ας, можна говорити про скорочений варіант слова ἐλέησον.

Іл. 4. Запис-молитва Петра (№ 723)

Безпосередньо поряд з грецьким написом і датою розміщено ще два графіті, написані кирилицею.

№ 723 (іл. 4): ги⁴⁵помозир⁴⁶
авоу|св⁴⁷оε⁴⁸моу|петров⁴⁹ви

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози равоу своємоу Петровви.

Переклад: *Господи, допоможи рабу своєму Петрові.*

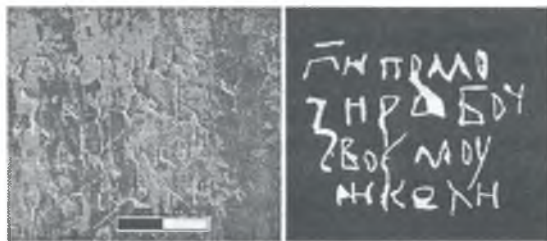
№ 724 (іл. 5), праворуч від запису Петра:

ги⁵⁰помо|зир⁵¹а|воу|сво-емоу|ни⁵²колн⁵³

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози равоу своємоу Николи.

Переклад: *Господи, допоможи рабу своєму Ніколі.*

Молитви Петра, Ніколи та грецький напис групуються

Іл. 5. Запис-молитва Ніколи (№ 724)

⁴⁵ Над літерами ги титло у формі горизонтальної риски.

⁴⁶ Літера частково пошкоджена.

⁴⁷ Літера частково пошкоджена.

⁴⁸ Літера частково пошкоджена.

⁴⁹ Наявність другої літери в в слові петрови можна пояснити тим, що в процесі прорізання літери тиньк частково викришився, тому автор вимушений був прокреслити в знову.

⁵⁰ Над літерами ги титло у формі горизонтальної риски.

⁵¹ Літера частково пошкоджена.

⁵² Тиньк у місці буквосполучення ни пошкоджено, складається враження, що літери було написано як лігатуру, хоча з певністю про це говорити неможливо.

⁵³ Через пошкодження тиньку літера може читатись як и або κ.

навколо запису 1036 р., хоча їхнє співвідношення на сьогодні залишається неясним. Можливо, цього року відбулась якась подія, що певним чином вплинула на долі авторів написів, унаслідок чого ці люди відчули потребу в Господній допомозі. Не виключений також якийсь взаємозв'язок (у контексті Священної чи "земної" історії) розміщених поруч графіті 1022 і 1036 рр.

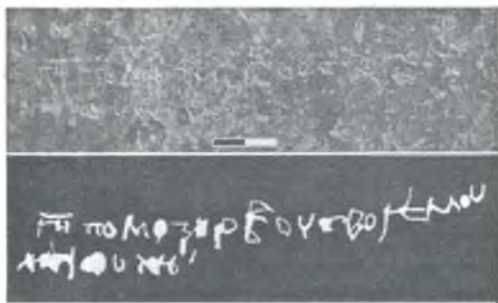
З такого погляду слід розглядати й розміщені безпосередньо поблизу дати 1022 р. п'ять написів, які, хоча й написані різними авторами, становлять з нею єдиний комплекс.

№ 726 (іл. 6): **гн⁵⁴помо⁵⁵зи⁵⁶ра⁵⁷воу⁵⁸свокмоу⁵⁹|--⁶⁰а⁶¹н⁶²о--⁶³**

З розбивкою на слова і відновленням утрачених фрагментів: **Г(оспод)н помози рабоу свокмоу [Ио]ано[ви].**

Переклад: *Господи, допоможи рабу своєму Іоанну.*

№ 727 (іл. 7). Трохи нижче проглядаються букви --**воу**, мабуть, слова **[ра]воу**.

Іл. 6. Запис-молитва Іоанна в Георгіївському приділі (№ 726)

Іл. 7. Фрагмент молитви (№ 727)

⁵⁴ Над літерами гн титло у формі горизонтальної риски.

⁵⁵ Літера частково пошкоджена, відновлюється за контурами.

⁵⁶ Літера частково пошкоджена, відновлюється за контурами.

⁵⁷ Літера а написана над рядком; швидше за все, під час написання молитви автор пропустив літеру і змушений був написати її над рядком.

⁵⁸ Літера у написана у формі чаші на короткій ніжці.

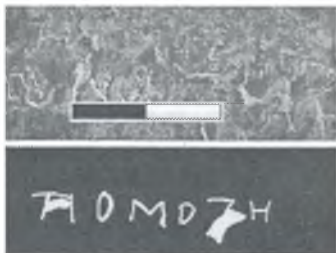
⁵⁹ В оу перша складова о викришилась, проте контури простежуються; від написаної у формі чаші літери у збереглась лише верхня частина.

⁶⁰ Літери знищені вибоїнами.

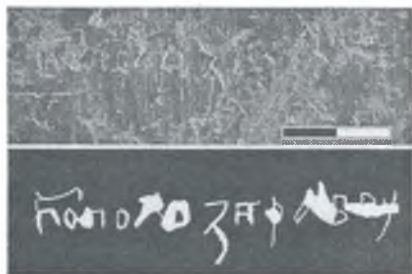
⁶¹ Збереглась лише дужка а.

⁶² Літера частково пошкоджена, проте за контурами легко відновлюється.

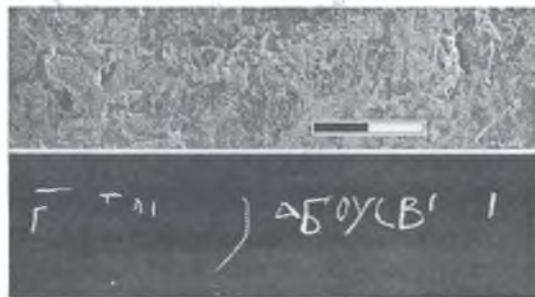
⁶³ Літери знищені вибоїнами тиньку.

Іл. 8. Фрагмент молитви (№ 728)

Іл. 9. Фрагмент молитви (№ 729)

Іл. 10. Фрагмент молитви (№ 730)

№ 728 (іл. 8). Над записом Іоанна прокреслено слово **помоз⁶⁴и** (допоможи).

№ 729 (іл. 9). Значно пошкоджене вибоїнами штукатурки графіті розміщено трохи нижче під написами 726–728, безпосередньо над датою 1022 р.: **го⁶⁵помо⁶⁶зи рабоу⁶⁷**

З розбивкою на слова: **Го(споди) помози рабоу.**

Переклад: *Господи, допоможи рабу.*

Радше за все, напис складався лише з одного рядка.

№ 730 (іл. 10). Під записом 1022 р. простежується дуже пошкоджене графіті:

г⁶⁸____р⁶⁹абоу св⁷¹---

З розбивкою на слова і відновленням утрачених фрагментів: **Г[(оспод)и помози] рабоу св[оємоу].**

Переклад: *Господи, допоможи рабу своєму.*

Таким чином, опубліковані під номерами 1 та 2 графіті – це не просто дати без супровідного тексту, а комплекси, що скла-

⁶⁴ Літера частково пошкоджена.

⁶⁵ Над **го** – титло хвилеподібної форми.

⁶⁶ Літери **мо** дуже пошкоджені, проте відновлюються за контекстом.

⁶⁷ Всі літери в слові **рабоу** пошкоджені.

⁶⁸ Над літерою **г** простежуються фрагменти прямого титла.

⁶⁹ Літери знищені вибоїнами тиньку, простежуються лише окремі фрагменти.

⁷⁰ Від літери **р** збереглася лише щогла.

⁷¹ Літери знищені вибоїнами тиньку, простежуються лише окремі фрагменти.

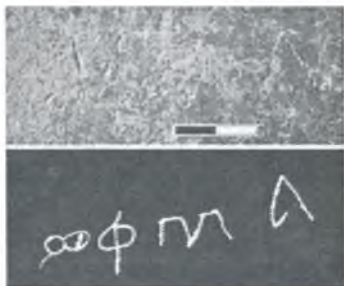
даються з семи (№ 1) і чотирьох (№ 2) написів. Завдяки цьому, ми отримали низку датованих першою третиною XI ст. написів, що надалі дасть змогу скласти зведені палеографічні таблиці для визначення хронології софійської епіграфіки.

Окрім згаданих комплексів написів навколо графіті № 1 та № 2, в процесі дослідження було виявлено дві ранні дати без супровідного тексту. Одна з них розміщена в Георгіївському бічному вітарі на тій самій фресці з зображенням св. Василя Великого.

№ 720 (іл. 11): $\zeta^{72}\phi\mu\alpha$

Напис є датою 6541 (1033) р. Супровідного тексту графіті не має, хоча трохи нижче зберігся фрагмент напису, який у процесі дослідження отримав № 721 (іл. 12): $-\theta\theta^{73}\eta$.

Під час першого дослідження напису ми припустили можливість розгляду графіті як фрагменту слова “Софія”, в якому початкова Σ написана “лежачи”⁷⁴. Проте вивчення

Іл. 11. Графіті 1033 р. в Георгіївському приділі (№ 720)

Іл. 12. Фрагмент грекомовної формули молитви (№ 721)

⁷² Перша літера написана у формі вісімки, яка лежить. Таке написання літери ζ також трапляється при написанні року ще у двох датованих грекомовних графіті XI ст., одне з яких з датою 1038/39 р. виявлене О. Євдокімовою у південній сходовій вежі, а друге (№ 803) – на південній стіні апсиди Георгіївського вітаря з датою від 1062/1063 до 1071/1072 р. (остання літера року знищена вибоїною, чітко простежуються лише $\zeta\phi\theta$ – 657...) В усіх випадках тител над літерами немає. Тож “покладання” літери передавало її цифрове значення. Так, принаймні, вважав С. Висоцький, пояснюючи цифру 9 у формі θ , яка лежить, у записі XI ст. про поставлення владики [Висоцький С.А. Древнерусские..., С. 37]. Очевидно, “покладання” літери маркувало дату, а отже, першої літери в рядку – початок цифрового значення наступних літер. Враховуючи наявність трьох грекомовних написів з подібним написанням числівників, можемо констатувати існування такої традиції, притаманної письмовій культурі XI ст.

⁷³ Над літерою прокреслено титло у формі скісної.

⁷⁴ Нікітенко Н., Корнієнко В. Вказ. праця. С. 254–255, іл. 13.

структури інших грекомовних написів Софії Київської дало змогу впевненіше реконструювати графіті як фрагмент молитви

[K(ύρι)ε β]ο(ή)θ(ε)ι

Переклад: *Господи, допоможи.*

Дозволимо собі припустити й те, що обидва ці написи в хронологічному і смисловому сенсах якось пов'язані з графіті 1022 і 1036 рр.

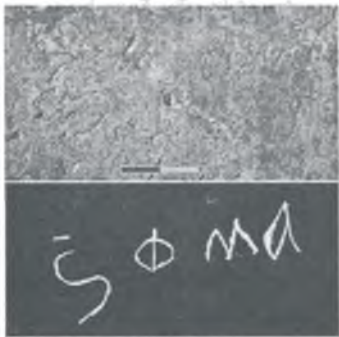
Ще один напис-дату було виявлено в другому ярусі арки віми (на рівні хорів) між головним вівтарем і дияконником, на фресці з зображенням св. Євстафія Плакіді.

№ 653 (іл. 13): $\mathfrak{s}^{\text{75}}\phi\text{ma}$

Як і в попередньому випадку, в написі зазначено 1033 (6541) р. Напевно, ця дата була знаковою для авторів графіті, маркуючи якусь подію в плінні часів.

Таким чином, на сьогодні у Софійському соборі виявлено чотири найдавніші відомі нині руські датовані написи: 1022 (№ 1), 1033 (№ 653 і № 720) і 1036 (№ 2) рр. Ці написи однозначно спростовують дату 1037 р. як час заснування Софійського собору. Графіті № 1 із записом про Кіріопасху змушує поставити під серйозний сумнів і дату 1017 р.

Припустимо, у 1017 р. собор Святої Софії було справді засновано Ярославом Володимировичем. До нанесення графіті на фреску маємо проміжок часу приблизно в п'ять років. Меншу за розмірами Десятинну церкву створювали сім років (989–996). На думку Ю. Асеєва, час зведення Софії не перевищував трьох з половиною, максимум – чотирьох сезонів; роботи з декоративного оздоблення могли зайняти не менше за три сезони⁷⁶. Якщо роботи справді розпочалися в 1017 р., поява напису з датою 1022 р. припустима, хоча й зі значними пересторогами. Однак така припустимість є лише чисто умовною і не більше, оскільки суперечить тогочасним історичним реаліям. Супротивники ранньої дати заснування Софії Київської цілком аргументовано довели, що цей час для її будівництва

Іл. 13. Графіті 1033 р. в арці-переході між головним вівтарем та дияконником (№ 653).

⁷⁵ Літера \mathfrak{s} вавічі більша порівняно з іншими, над нею простежуються залишки титла у формі горизонтальної риски.

⁷⁶ Асеєв Ю.С. Вказ. праця. С. 9.

був несприятливим. Боротьба за київський престол між Святополком і Ярославом тривала до 1019 р., доки останній не утвердився в Києві. Тому планомірні масштабні роботи з будівництва собору навряд чи могли початися раніше. З огляду на потребу в оплаті **множества** вой, зібраних Ярославом для походу на Київ, фінансове становище князя не давало йому змоги відразу приступити до якихось значних будівельних робіт.

У результаті, хронологічний діапазон між початком будівельних робіт і появою на стіні собору дати 1022 р. звужується до двох, максимум – трьох років. Звести й декорувати грандіозний собор мозаїками (640 кв. м) і фресками (6000 кв. м) за такий короткий проміжок часу було нереально. До того ж, не можна не брати до уваги й потреби у заготівлі колосальної кількості будівельного матеріалу, на що, враховуючи складний технологічний процес його виготовлення, пішло б кілька років. Д. Айналов вважав, що у створенні Софії Ярослав скористався плодами заготівельної діяльності свого батька, залучивши до будівництва його майстрів⁷⁷. Думка про участь майстрів Десятинної церкви у створенні Софії цілком слушна, проте працювати на забудові Києва вони мали безперервно: поперше, це відповідає артільним традиціям середньовіччя, а по-друге – будівельний матеріал навіть за сучасних технологій потрібно використати за стислі терміни після виготовлення, бо інакше він стає непридатним⁷⁸. А від смерті Володимира до 1019 р. минуло цілих 4 роки. Тож найраніші датовані софійські графіті перекреслюють можливість заснування Софії не лише в 1037, а й у 1017 р.

Натомість дані цих графіті добре узгоджуються зі свідченнями сучасних створенню Софії писемних джерел про її появу на зламі правління Володимира і Ярослава. Так, Київський митрополит Іларіон, сучасник створення Софії, свідчить, що Ярослав у цій справі завершив починання Володимира, як Соломон – Давида у створенні Єрусалимського храму: “недоконьчана твоя (Володимира. – Авт.) наконьча, акы Соломонъ Давыдова”⁷⁹.

⁷⁷ Айналов Д.В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память святого и равноапостольного князя Владимира. Пг., 1917. С. 21–39.

⁷⁸ Комплексний аналіз писемних джерел та результатів натурних досліджень приводить до висновку, що, окрім Десятинної церкви і Софії, візантійські майстри з 989 по 1022 р. звели в Києві низку кам'яних палаців та укріплення “міста Володимира” і “міста Ярослава” з Золотими воротами та надбрамною Благовіщенською церквою [Никитенко Н.Н. Русь и Византия... С. 199–241, 253–254].

⁷⁹ Молдован А.М. Слово о законе и благодати Илариона. К., 1984. С. 94.

Цінним є й свідчення іншого сучасника Володимира та Ярослава – німецького хроніста Тітмара Мерзебурзького про існування в Києві у 1017–18 рр. монастиря Св. Софії. Повідомляючи про взяття міста польським князем Болеславом і його зятем Святополком Володимировичем 14 серпня 1018 р., Тітмар говорить: “Архієпископ цього міста (тобто Київський митрополит. – *Авт.*) з мощами святих та іншими церковними реліквіями влаштував Болеславу і Святополку почесну зустріч у монастирі Св. Софії (“in sancte monasterio Sophiae”), який, на жаль, у попередньому році потерпів від пожежі”⁸⁰.

Таким чином, чотири найдавніші датовані графіті Софії Київської вказують на недостовірність і тенденційність свідчень проярославового літописання про заснування Софії Ярославом у 1017 р. і, тим більше, у 1037 р., підтверджуючи правильність висновку про більш раннє датування храму. Зафіксоване у графіті існування Софії в розписаному фресками стані вже у 1022 р. дає змогу досить точно датувати храм. У джерелах згадуються дві дати освячення Софії – 4 листопада і 11 травня. Оскільки освячення храму Святої Софії Премудрості Божої (Дому Господнього) могло відбутися лише в неділю (день Господній), а в другому десятиріччі XI ст. (до 1022 р.) на неділю припадають 4 листопада 1011 р. і 11 травня 1018 р., то перша дата маркує заснування Софії (освячення місця), а друга – її завершення (освячення престолу). Загалом обидві події становлять повний чин освячення храму.

У світлі наявних на сьогодні даних, реконструювати хід будівництва храму можна так. Софійський собор було зведено за правління Володимира, тоді ж оточено монастирськими дерев'яними спорудами, які згоріли під час пожежі 1017 р. За цього князя розпочалося і декоративне оформлення собору⁸¹. Поки мозаїсти деко-

⁸⁰ Титмар Мерзебургский. Хроника в 8 книгах. М., 2005. С. 177; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. К., 1874. С. 1. Про коректний переклад цього вислову Тітмара див.: Никитенко Н.Н. Русь и Византия... С. 215–219.

⁸¹ Зовсім не випадково в мозаїках і фресках Софії чітко простежується широка послідовна глорифікація княжого подружжя хрестителів Русі – Володимира й Анни. Особливо виразно цей мотив звучить у знаменитих світських фресках – княжому груповому портреті центральної нави і в триумфальному циклі двох сходових веж. На портреті було зображено родину Володимира і Анни, до складу якої на замовлення Ярослава було введено його образ, причому Ярослав, як старший за віком, очолював шість княжичів. Портрет, вписаний у підкупольний христологічний цикл, ілюстрував освячення Софії й символізував хрещення Русі, стверджуючи рівноапостольність Володимира Хрестителя. На фресках веж зображено укладення династійного шлюбу Володимира й Анни, що започаткував хрещення Русі [Никитенко Н.Н. Русь и Византия...]

рували центр храму, фрескісти працювали на його периферії, поступово наближаючись до центру, де під куполом стояло громіздке риштування; тому в останню чергу могли виникнути фрески підкупольного хреста.

Г. Логвин, який досліджував стики фрескової штукатурки, визначив, що собор розписували від периферії до центру. Стики штукатурки позначають норми денної роботи і показують, що майстри насамперед розписали вівтарі, хори, галереї та вежі, а потім узялися за розпис центральної частини храму⁸². Смерть Володимира призупинила роботи на стадії розпису західної частини центральної нави, де на західній підкупольній арці ще не було завершено мозаїчну композицію “Сорок мучеників севастьянських”. Саме тут фреска несподівано вклинюється в зону мозаїчного декору.

Роботи закінчували за правління Ярослава, причому розписували храм уже тільки фрескою, навіть у місці мозаїки, тому що в період усобиці 1015–1019 р. було важко налагодити складне виробництво мозаїчної смальти. Одночасно в північну галерею вже зведеного і навіть розписаного фрескою собору на замовлення Ярослава було вбудовано його усипальню, що добре простежується в архітектурі й стінописі Софії⁸³. Ярославу належить також заслуга ре-

⁸² Логвин Г.Н. Новые наблюдения в Софии Киевской // Культура средневековой Руси. А. 1974. С. 154–160.

⁸³ На сьогодні в науці накопичено значну кількість фактів, отриманих при натурних (у тому числі – лабораторних) дослідженнях, які підтверджують хронологічну близькість Десятинної церкви і Софії Київської; ці факти не можна ігнорувати, обмежуючись суто умозоровими побудовами. Дослідники давно звертали увагу на аналогічне вирішення планово-просторової структури, фундаментів і архітектурних форм Десятинної церкви і Софії [Каргер М.К. Древний Киев: в 2-х т. М., 1961. Т. 2. С. 31–33, 49, 178–179, 180–181; Логвин Г.Н. Собор Святої Софії в Києві. К., 2001. С. 28]. Результати пектографічного і спектрального аналізів глини і поливи плит підлоги обох храмів показали їхню повну ідентичність між собою [Макарова Т. И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства древней Руси // Свод археологических источников. М., 1967. С. 36–38]. Нездоразово відзначалася також стилістична близькість мозаїк і фресок Софії до пам'яток X – раннього XI ст. [Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской... М., 1960. С. 74, 80, 101, 111, 157; Лазарев В.Н. Фрески Софии Киевской // Лазарев В.Н. Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы. М., 1978. С. 79–80] та їхня подібність до монументального живопису Десятинної церкви [Логвин Г.Н. К истории сооружения Софийского собора в Киеве // Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник 1977 г. М., 1977. С. 181]. Всебічний аналіз фрагментів мозаїчного і фрескового тиньку Десятинної церкви показав, що за техніко-технологічними ознаками та стилістикою живопису він повністю ідентичний лише тинькові Софії Київської, що дає змогу вбачати безперечний генетичний зв'язок між обома

монтних робіт і облаштування подвір'я після закінчення будівництва й пожежі 1017 р.

Важливим свідченням про таке раннє спорудження собору є археологічні матеріали, виявлені у 1995 р. під час спостереження за будівельними роботами на подвір'ї Софії та в 2002–2003 рр. при подальшому дослідженні цієї ділянки. У давній промоїні, за 13 м від південно-західного рогу собору було виявлено численні залишки будівельних матеріалів: фрагменти плінфи, цем'янкового розчину, фрескового тиньку, вінчики і стінки глечиків-голосників, причому на деяких з цих фрагментів збереглися сліди вогню. За даними стратиграфії, матеріали потрапили до промоїни в XI ст. при будівництві собору, точніше – під час ремонтних робіт шойно після пожежі 1017 р., коли по закінченні будівництва Софії планувалося та впорядковувалося її довкілля⁸⁴. На фрагментах тиньку збереглися залишки розпису, судячи з іконографічної специфіки – світських фресок південної вежі, де, до речі, і сьогодні можна побачити сліди давнього ремонту, зробленого незабаром після первісного розпису. На цих фрагментах читаються дуже давні за палеографічними особливостями графіті, тобто собор було розписано вже до пожежі 1017 р., і на фресках навіть виникли неофіційні написи.

Таке датування підтверджують і графіті на стінах храму. Окрім названих вище, які містять прямі дати, у Софії збереглися написи без дат, які можна досить точно датувати завдяки згадуванню в них відомих історичних осіб. Йдеться про групу з семи написів на північних, “жіночих” хорах, де в давнину перебувала під час відправ княгиня з почтом. Оскільки головним і ключовим у цій групі є напис з ім'ям київської княгині Олісави, весь цей комплекс написів можна умовно назвати графіті “групи Олісави”.

храмами [Коренюк Ю.О. Фрески Софійського собору в Києві (технологія, техніка, деякі питання стилю, проблеми майстрів). Автореферат дис... канд. мистецтвознавства. К., 1995; Ганзенко Л., Коренюк Ю., Меднікова Ю. Нові дослідження археологічних колекцій стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення... К., 1996. С. 73].

⁸⁴ Нікітенко Н.М., Нікітенко М.М. Час виникнення Софії Київської: дані джерел у світлі новітніх досліджень // Архітектурна спадщина України. К., 1996. Вип. 3. Ч. 1; Нікітенко М.М. Археологічні дослідження на подвір'ї Софії Київської у 2002 році // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань (Київ, 27–28 листопада 2002 р.). К., 2003; Нікітенко М.М. Розкопки на подвір'ї Софійського собору в 2003 р. // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції “Софійські читання” (Київ, 27–28 листопада 2003 р.). К., 2004.

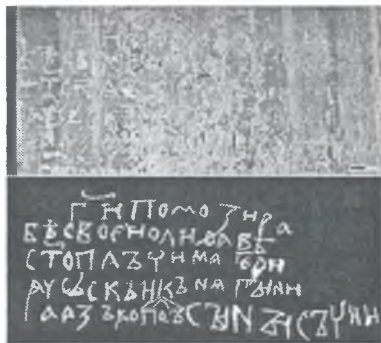
Запис Олісави добре відомий у науці, але через те, що Софію да-тували лише часами Ярослава, напис було, як вважаємо, хибно ат-рибутовано і співвіднесено лише з двома з чотирьох опублікованих С. Висоцьким написів; один з написів дослідник розглядав як ціл-ком автономний. Ще три написи, які ми публікуємо вперше, С. Ви-соцький взагалі не згадував. Нами було проведено дослідження всі-єї групи з семи написів і виявлено деякі неточності, допущені дос-лідниками при попередніх прочитаннях цих графіті.

Написи “групи Олісави” видряпано в XI ст. на західному пучко-вому стовпі потрійної аркади, яка відкриває хори в центр собору: п’ять написів – на західному ребрі стовпа і два – на північному. Окрім того, на північному ребрі розміщено ще одне графіті, яке не входить до “групи Олісави”, але безпосередньо пов’язане з нею.

Графіті Олісави, яке дало умов-ну назву всій групі, розміщено на видноті й написано великими лі-терами, на рівні 180 см від підло-ги. Такі характеристики вказують на те, що напис (отже, й інші гра-фіті групи) з самого початку було розраховано на загальний огляд.

Напис, який отримав у моно-графії С. Висоцького № 27⁸⁵ (іл. 14), читається так:

гн⁸⁶помозира | бѣсвоенолнсавѣ |
ст⁸⁷оплѣчимат⁸⁸єри | русь⁸⁹скѣи⁹⁰
кѣнагѣни | аазъдопсл⁹¹ъ⁹²сынъ
сѣчни⁹³

Іл. 14. Запис-молитва матері Святополка Олісави (№ 27)

⁸⁵ Висоцький С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. К., 1966. Вып. I. С. 73–80; табл. XXIX; XXX.

⁸⁶ Над літерами гн титло хвилясте, а не хрестоподібне, як у прорисовці С. Висоцького.

⁸⁷ Над літерою т титло хвилясте.

⁸⁸ У прорисовці С. Висоцького літера т вказана як втрачена, проте її права ча-стина досить добре простежується.

⁸⁹ Б. Рибаків розглядав цю літеру як ъ: Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI–XIV веков. М., 1964. С. 16.

⁹⁰ Літери ѣи С. Висоцький читав як љи: Висоцький С.А. Древнерусские... С. 73, Б. Рибаків та В. Німчук – як љи: Рыбаков. Указ. соч. С. 16; Німчук В. [рецензія] С.А. Висоцький. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Вып. I. К., 1966 // Мовознавство. 1967. № 2. С. 89; лише А. Залізник правильно відкоригував закінчення напису як ѣи: Зализник А.А. К изучению древнерусских надписей //

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози рабѣ своен Олісавѣ
Г(ва)топлъчи матери русьскѣи княгини а азъ доп(и)-
с(а)лъ сынъ Г(ва)топлъчни.

Переклад: *Господи, допоможи рабі своїй Олісаві, Святополчій матері, руській княгині. І я дописав синів Святополчих.*

Запис було виконано на замовлення невідомої за джерелами руської, тобто київської, княгині Єлизавети, названої на варязько-слов'янський кшталт просторічним ім'ям Олісава (наприклад, дочка Ярослава Мудрого Єлизавета називається в скандинавських сагах Еллісів). Олісава, судячи з того, що називає себе не за чоловіком, а за сином, — удова і, до того ж, княгиня, яка править, мати, цілком імовірно, померлого великого князя Святополка, оскільки має титул не просто “княгині”, а “руської княгині”. Вже саме іменування княгині “Святополчою матір'ю” означає за середньовічними мірками апеляцію до прав померлого сина. Виходячи з контексту графіті, можна припустити, що Олісава була регенткою при малолітньому спадкоємцеві Святополка (як було заведено в середньовічних династіях за таких обставин). Судячи зі змісту, напис зроблено не власноручно княгинею, а від її імені. І це логічно, оскільки важко уявити літню київську княгиню, яка видряпує в самому центрі знаменитого храму, на видноті у всіх, напис. Як показують спостереження над софійськими графіті, написи від імені владних осіб, особливо жінок, могли робити клірики собору.

Автор графіті повідомляє, що він дописав до нього синів Святополка, причому слова **“СЫНЫ СЪУИИ”** навмисно виділено великими літерами.

Безпосередньо під графіті № 27 є ще два написи, які становлять з ним ніби один суцільний текст. За характером прорізів і зовнішнім виглядом літер написи дуже схожі, швидше за все їх виконала одна й та сама людина. Ці записи добре помітно на фотографії С. Висоцького⁹⁴, однак опубліковано було тільки один з них під № 30⁹⁵ (іл. 15):

Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997–2000 годов). М., 2004. С. 282.

⁹¹ Літера л прокреслена над рядком.

⁹² Над літерами пслъ титло кутове з вписаним у нього надрядковим л.

⁹³ Літери в словосполученні **сынъсьчни** приблизно вдвічі вищі за інші.

⁹⁴ Висоцький С.А. Древнерусские... Табл. XXIX.

⁹⁵ Там же. С. 82. Табл. XXIX.

гн⁹⁶помознрабоу своемоу |
мере⁹⁷курню иванъви

З розбивкою на слова:
Г(оспод)и помози рабоу
своемоу Мерекурню Ива
нъви.

Переклад: *Господи, до-
поможи рабу своему Мер-
курієві-Івану*⁹⁸.

Публікуючи цей запис,
С. Висоцький ніяк не пов'я-
зував його з графіті Олісави.

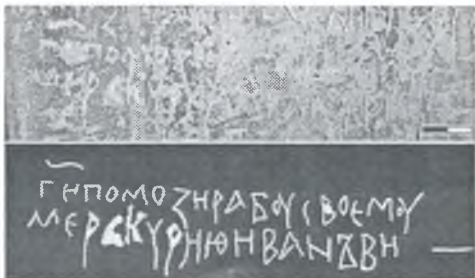
Нижче розміщено раніше не опублікований напис, якому ми,
продовжуючи нумерацію С. Висоцького, дали № 451 (іл. 16):

гн⁹⁹пом¹⁰⁰ознст¹⁰¹єф¹⁰²а¹⁰³ноугреше |на¹⁰⁴моу.

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози Стефаноу грешенамоу.

Переклад: *Господи, допоможи Стефану грішному.*

Особливістю цього графіті є букви а, написані дзеркально. Та-
кож дещо змінено стандартну формулу молитовних записів порів-

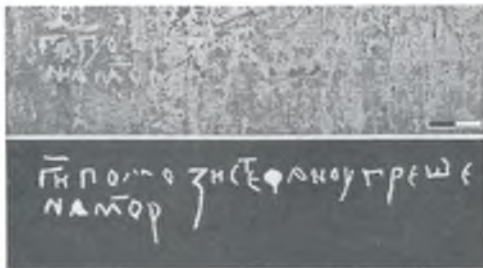

Іл. 15. Запис-молитва сина Святополка
Меркурія-Івана (№ 30)

⁹⁶ Над літерами гн титло хвилясте.

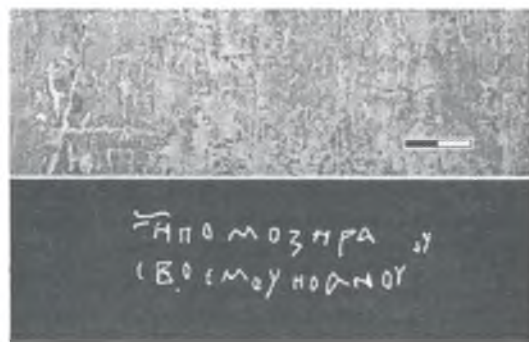
⁹⁷ На прорисовці С. Висоцького відстань між літерами р і к значно звужена, насправді між ними розміщувалась ще одна літера, від якої збереглися лише контури, які дають змогу ідентифікувати її як с або е. Останній варіант більш прийнятний.

⁹⁸ Християнська двоіменність, що знаходить численні приклади у пізніх Рюриковичів [Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. М., 2006. С. 382–390], судячи з усього, мала свою традицію, оскільки, наприклад з джерел відомо, що дружина Володимира Святославича Анна мала друге ім'я Олена, дружина Ярослава Мудрого Ірина іменувалася ще й Анною, а його онук Ярополк Ізяславич носив християнські імена Петро та Гаврило. Цей давньоруський звичай, який практикувався, до речі, у Візантії та в країнах візантійського культурного ареалу, пояснюється тим, що дитину спочатку називали на 8-й день після народження таємним молитовним ім'ям, а на 40-й – відомим усім хрестильним [Theophanis Chronographia. Vopnae, 1839. Vol. 1 P. 626–627; Дмитриевский А. Богослужение в Русской церкви в XVI веке. Казань, 1884. Ч. 1. С. 262–263; Голубинский Е. История Русской церкви. М., 1911. Т. 2. Ч. 2. С. 517]. Потаємність перших імен, відомості про які розсіяні в письмових джерелах, храмовбудівництві, образотворчому мистецтві, не дає змоги чітко простежити зазначену традицію. А.Ф. Литвина і Ф.Б. Успенський у цьому зв'язку відзначають: “Как кажется, подобная “неуловимость” дополнительных христианских имен князя связана с самим характером их функционирования и их особым статусом – имена эти носили принципиально непубличный характер, а сам феномен двуименности не принадлежал к числу явным образом декларируемых явлений” [Литвина, Успенский, указ. соч. С. 382].

Іл. 16. Запис-молитва сина Святополка Стефана (№ 451)

редукованого ъ поставлено є. Очевидно, при написанні графіті автор виходив з певної норми. Поряд з зовнішніми ознаками (форма прорізів і зовнішній вигляд букв), єдина норма написання є перед складом з ударною голосною, з огляду на значний ступінь

Іл. 17. Запис-молитва сина Святополка Іоанна (№ 452).

няно з попередніми графіті — опущено слова “рабоу своємоу”. Це може поставити під сумнів написання всіх трьох графіті однією людиною. Однак при написанні слів мерекурню (№ 30) і грешенамоу у (№ 451) простежується певна закономірність. В обох випадках у другому складі замість

варіативності текстів у старослов'янських рукописах¹⁰⁵, може бути додатковим аргументом для визнання написання цих графіті однією людиною.

Нижче, на деякій відстані від трьох графіті, є ще один вперше прочитаний нами напис — № 452 (іл. 17):

⁹⁹ Над літерами ги титло хвилясте.

¹⁰⁰ Літера м частково пошкоджена вибоїною.

¹⁰¹ Літера т дещо підвищується над рядком.

¹⁰² Від літери ф збереглися лише контури, оскільки її середня частина викришилась.

¹⁰³ Літера а написана дзеркально.

¹⁰⁴ Літера а написана дзеркально, від неї збереглися тільки контури, оскільки середня частина викришилась.

¹⁰⁵ Живов В.М. Восточнославянское правописание XI–XIII века. М., 2006. С. 9.

г¹⁰⁶и¹⁰⁷помозира--¹⁰⁸ү |своємоуіоаноу

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози ра[во]ү своємоу Іоаноу.

Переклад: *Господи, допоможи рабу своєму Іоанну.*

Зовнішній вигляд літер дає змогу співвіднести напис з попередніми графіті. Вони, як ми вважаємо, прорізані однією людиною.

На цій самій стороні стовпа є ще одне виявлене нами графіті. Напис дуже пошкоджено тріщинами, особливо два нижні рядки. Однак, визначивши під час прорисовки контури тріщин і прибравши їх, ми змогли відновити текст напису № 453 (іл. 18):

гипо |мози |рабу|сво |ємүста¹⁰⁹ |врану

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози рабу своєму Ставрану.

Переклад: *Господи, допоможи рабу своєму Ставрану.*

Запис зроблено помітно нижче за напис Іоанна і з трьох сторін узято в квадратну дужку, відкриту до кута стовпа. Зовнішній вигляд літер відрізняється від графіті № 28, 30, 451, 452.

Іл. 18. Запис-молитва Ставрона (№ 453)

Не виключено, що перші три записи зроблено від імені згаданих у графіті Олісави синів Святополка: Меркурія-Івана, Стефана та Іоанна. Повторення імені Іван не має дивувати, оскільки сини Святополка Меркурій-Іван та Іоанн могли бути народженими від різних дружин (не випадково у першого названо подвійне ім'я, а в другого, на відміну від першого, ім'я написано у повній формі). У Рюриковичів відомо досить багато випадків збігу імен рідних братів, причому й у випадках народження їх від

¹⁰⁶ Від літери г збереглася лише горизонтальна риска.

¹⁰⁷ Над літерами ги титло хвилясте.

¹⁰⁸ Літери знищені вибоїною, збереглася лише невелика скісна риска справа внизу (нижня частина о); пошкоджена частина легко відновлюється за контекстом як літери во.

¹⁰⁹ Від літери а збереглись лише контури, оскільки її середня частина викришилась.

різних дружин¹¹⁰. Недарма графіті з ім'ям Іоанна трохи зміщено вниз відносно групи графіті Олісави, Меркурія-Івана і Стефана. Відмінність запису Стефана від написів Олісави і Меркурія-Івана можна пояснити прагненням замовника підкреслити свою належність до них і водночас виділитися серед загальної групи графіті. Оскільки запис Ставрона зроблено помітно нижче і виділено з цієї групи рамкою, він, імовірно, називає людину, близьку до синів Святополка, але нижчого за них статусу.

На суміжному, північному, ребрі стовпа до зазначених написів прилягають ще два, зроблені на значній відстані один під іншим, при цьому нижній розміщено на рівні запису Ставрона і також обведено квадратною дужкою, відкритою до ребра стовпа. Таким чином, обидва нижніх графіті на ребрах стовпа виявляються обведеними єдиною прямокутною рамкою. Значить, два написи на північному ребрі також пов'язані з родиною князя Святополка. Це підтверджується малюнком весла, зверненого лопаттю догори, продряпаного від нижнього до верхнього запису. С. Висоцький, помилково інтерпретувавши цей малюнок як зображення стріли з оперенням, наводив у монографіях прорисовки весла без овалного завершення його лопаті, в результаті чого вийшов звернений зубами вгору тризуб¹¹¹. Але на стіні чітко простежується овальна лопать весла з повздовжнім ребром посередині. Оскільки весло – відомий символ керманича (наприклад, у Софії св. Фока, покровитель керманичів, зображений з веслом у руці), обидва нижні написи можуть належати “кормильцям” (від “кормити” – “управляти”) княжичів (“пестунам”, дядькам-“вуям”, наставникам). Вертикаль зверненого догори весла також змушує згадати про символіку верти-

¹¹⁰ Наприклад, у Володимира Андрійовича Хороброго (1353–1410) було два сини на ім'я Андрій; в онука Володимира Андрійовича, Василя Ярославича, від різних шлюбів було два сини на ім'я Іоанн; у Михайла Олександровича Тверського (1364–1399) було два сини Олександри; в Андрія Олександровича Ростовського (пом. після 1417) – два Іоанни; у Федора Андрійовича Ростовського (кін. XIV – поч. XV ст.) – теж два Іоанни тощо. Відомо, що іноді молодшій дитині давали ім'я старшого брата за життя останнього (напр. у родині Василя Ярославича, в якого старший і молодший Івани народилися від різних дружин). Вважається, що наявність братів-тезок від різних дружин може пояснюватись тим, що новий шлюб означав якусь нову точку відліку в сімейному іменослові [Литвина, Успенский. Указ. соч. С. 232–233]. Зрозуміло, що таке явище не було нововведенням пізніх Рюриковичів, а випливало з більш давньої традиції, що підтверджують записи “синів Святополчих” Меркурія-Івана й Іоанна.

¹¹¹ Висоцький С.А. Древнерусские... Табл. XXXII, 1, 3; Висоцький С.А. Средневековые...Табл. XI.

кальної лінії, що йде знизу вгору: це — знак підйому, росту, прогресу, досягнення перемоги, нових можливостей, і цей знак вказує на особу, згадану у верхньому графіті.

Верхній запис, зроблений на рівні запису з ім'ям Олісави, С. Висоцький опублікував під № 28¹¹² (іл. 19). При повторному дослідженні напису, який чітко читається, виявлено єдину відмінність від опублікованого — це написання **ү** замість **оу** у слові **своємү**:

гн¹¹³по | мозн | рабүс | воємү¹¹⁴ | мнха | нлү.

З розбивкою на слова: **Г(оспод)н помози рабү своємү Михайлу.**

Переклад: *Господи, допоможи рабу своєму Михайлові.*

Як слушно зазначав С. Висоцький, напис не випадково витягнуто у формі колонки і розміщено поруч з написом Олісави. Справді, добре помітно, що напис Михайла явно орієнтовано на напис Олісави.

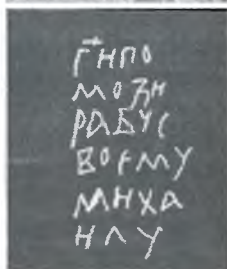
Нижче розміщено графіті, яке отримало у С. Висоцького номер 29¹¹⁵ (іл. 20). При нашому дослідженні розходжень з опублікованим написом не виявлено:

п¹¹⁶омо | зн¹¹⁷ра¹¹⁸ | бүосо¹¹⁹е | мү¹²⁰омк | үонүо.

З розбивкою на слова: **помози рабүо с(в)оємүо Акүонүо.**

Переклад: *Допоможи рабу своєму Якуну.*

Автор нижнього напису, видряпаного на рівні запису Ставрона, Якун, приєднується до прохання Михайла, тому опускає слово “Господи”. У написі Якуна впадає в око ціла низка помилок: у слові “своємү” пропущено літеру **в**, у закінченнях замість диграфа **оу** по-

Іл. 19. Запис-молитва сина Святополка Михайла (№ 28)

¹¹² Висоцький С.А. Древнерусские... С. 80–81; XXXI, 1; XXXII, 1; Висоцький С.А. Средневековые... Табл. X, XI.

¹¹³ Над літерами гн титло у формі хреста.

¹¹⁴ С. Висоцький читав літеру ү як диграф оу.

¹¹⁵ Висоцький С.А. Древнерусские... С. 81–82; XXXI, 2; XXXII, 2; Висоцький С.А. Средневековые... Табл. X, XI.

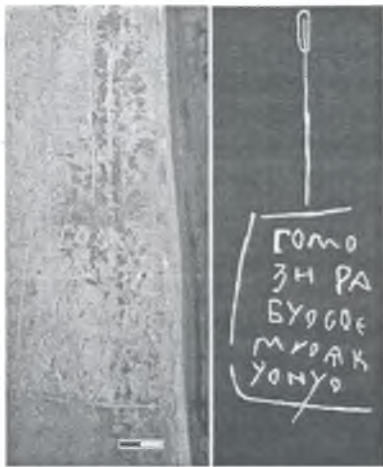
¹¹⁶ Права шогла літери п не простежується, внаслідок чого вона схожа на літеру г.

¹¹⁷ Між літерами нр — проміжок, приблизно на розмір літери.

¹¹⁸ Літера а написана дзеркально.

¹¹⁹ Літера о зверху та знизу обмежена невеликими горизонтальними штрихами.

¹²⁰ Складова диграфа оу — ү простежується слабо.

Іл. 20. Запис-молитва Якуна та малюнок весла (№ 29)

ставлено **҃о**. Окрім того, літера **а** написана дзеркально.

Вигляд літер графіті, обведених рамкою (№ 20 та № 453), різний, однак явно помітне прагнення їхніх авторів використовувати за взірць запис Михайла (№ 28). Судячи з розходжень почерків, швидше за все ці графіті було видряпано самими Якуном і Ставроном.

Уся ця компактно розміщена група написів, поза всяким сумнівом, стосується кола близьких один одному людей, безпосередньо пов'язаних з великим князем Святополком. Відомо лише два київських князя, які носили ім'я Свя-

тополк: Святополк I Володимирович (1018–1019) і Святополк II Ізяславич (1093–1113). С. Висоцький вважав, що напис Олісави зроблено до 1107 р. матір'ю київського князя Святополка Ізяславича, оскільки Святополк Володимирович, іменований у писемній традиції “Окаянним”, помер у 1019 р., на думку Висоцького, за 18 років до побудови Софійського собору. Проте вчений відзначав архаїчність написання графіті, зокрема слова **кѢНАГ҃ЫНИ** через редукований **Ѣ** після літери **к** у першому складі. Вже на Тмутараканському камені 1068 р. слово **кНАЗЬ** написано без **Ѣ** після **к**. Палеографія напису з ім'ям Олісави перегукується з одними з найдавніших датованих написів Софії – 1022, 1052 і 1054 рр. Особливо прикметним є дуже давнє написання літери **ч** у формі чаші з відігнутими краями. Такий самий варіант написання літери **ч** ми зустріли при дослідженні фрагмента тиньку з написом-графіті (№ 483) зі згаданої промоїни XI століття на подвір'ї Софії з будівельним сміттям часів зведення храму. І все-таки, попри явну палеографічну архаїчність графіті, Висоцький “підтягував” його до часів Святополка Ізяславича, оскільки можливість зв'язку напису зі Святополком Володимировичем навіть не розглядав. Відповідно, напис Михайла дослідник пов'язував зі Святополком Ізяславичем, що мав хрестильне ім'я Михайло.

Як вважають, матір'ю Святополка Ізяславича була “ляховиця” Гертруда, дочка польського короля Мешка II і сестра короля Казимира I. Саме її В. Янін вперше ототожнив з Олісавою¹²¹ Вчені, які прийняли версію В. Яніна, припускають, що Гертруда, ймовірно, отримала на Русі грецьке ім'я Єлизавета, тому зазвичай називають напис “графіті Гертруди-Олісави”¹²². Але сам Висоцький указував на хиткість такого ототожнення, оскільки воно суперечить даним писемних джерел, зокрема Кодексу Гертруди (про це далі) і літописному повідомленню під 1085 р., з якого випливає, що вона була матір'ю лише одного сина Ізяслава – Ярополка. Вчений був певен, що католичка Гертруда не могла перейти в православ'я, тому графіті, на його думку, зроблено іншою, не згаданю в джерелах дружиною Ізяслава Ярославича¹²³. На це його опоненти зауважують, що Святополк народився вже після одруження Ізяслава з Гертрудою¹²⁴, яка залишалася його дружиною до самої смерті князя. Тому дехто з істориків сприймає Олісаву як наложницю Ізяслава, а Святополка – як його позашлюбного сина. Проте ототожнення Олісави з якоюсь наложницею абсолютно неприйнятне, оскільки наложниця не могла титулуватися “руською княгинею”, до того ж, у написі на стіні “митрополії руської”.

Натомість заперечення С. Висоцьким можливості ототожнення Олісави з Гертрудою цілком справедливе. Річ у тім, що є низка досить серйозних контраргументів для такого ототожнення. Як відомо, зберігся так званий Кодекс Гертруди, що входить до складу Трірського Псалтиру або Псалтиру Егберта, створеного наприкінці X ст. для Трірського архієпископа Егберта (977–993). Між 1078–1086 р. рукопис на замовлення Гертруди доповнили майже сотнею молитов і п'ятьма мініатюрами. У молитвах Гертруда неодноразово згадує лише сина Петра (Ярополка), а в одній зі своїх молитов вона кілька разів наполегливо називає Ярополка Ізяславича

¹²¹ Янін В.Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк // Нумизматика и эпиграфика. М., 1963. Вып. 4. С. 142–143.

¹²² З новіших публікацій з такою атрибуцією див. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 310–311; Поппэ А. Гертруда-Олисава, русская княгиня: Пересмотр биографических данных // Именослов. Историческая семантика имени. Вып. 2. М., 2007. С. 208–209.

¹²³ Висоцький С.А. Древнерусские... С. 79–80.

¹²⁴ За лаконічним повідомленням Новгородського першого літопису – в 1050 р. Відштовхуючись від побічних, даних гадають, що шлюб Ізяслава з Гертрудою, час укладення якого невідомий, стався близько 1043/44 рр.: Поппэ А. Гертруда-Олисава... С. 212.

“єдиний син мій Петро” [unicus filius meus Petrus], хоча відомо, що Ізяслав мав ще двох синів — Мстислава і Святополка¹²⁵. Якщо Мстислав помер у 1069 р., то Святополк (пом. у 1113 р.) у роки створення Кодексу був живим¹²⁶. Отже, Святополк не міг бути сином Гертруди.

Другий вагомий контраргумент — це те, що молитви Гертруди написано латиною, а в поміщеному серед її молитов Символі віри є католицьке “філіокве”. Тож Гертруда в православ’я не перейшла, залишившись католичкою. Нарешті, до цього варто додати, що в трьох зі своїх молитов Гертруда звертається до св. Олени, яку деякі дослідники цілком правомірно вважають покровителькою княгині, що мала хрестильне ім’я Олена. Цікаво, що в поміщеному на початку Кодексу місяцеслові під 21 травня значиться пам’ять лише св. Олени без її парного святого Костянтина, і таке явне порушення традиції може свідчити на користь особливого значення цієї святої для Гертруди. Водночас жодну з молитов Гертруди не звернено до св. Єлизавети. Тобто згадувана в написі на стіні Софії Олісава — аж ніяк не Гертруда.

Але чи могла вона бути матір’ю Святополка (Михайла) Ізяславича, чий автограф, на думку Висоцького, розміщено поруч з записом Олісави? Завважимо, що графіті Михайла не можна прийняти за автограф Святополка Ізяславича вже тому, що скромне самопри-

¹²⁵ В науці немає єдиної думки щодо черговості народження синів Ізяслава. Старшим зазвичай вважають Мстислава, начебто бастарда, який народився до одруження Ізяслава з Гертрудою, й після перемоги Ізяслава над Всеславом Ізяславичем був у 1069 р. поставлений полоцьким князем, після чого незабаром помер. Услід за ним полоцький стіл посів його брат Святополк, якого вважають сином то Гертруди, то невідомої за джерелами другої дружини Ізяслава, то його наложниці. Так само достеменно не відомим залишається час смерті Гертруди, оскільки літописний запис під 1107 р. про смерть княгині, Святополчої матері, з огляду на дані, які містить Кодекс Гертруди, не можна однозначно пов’язувати з останньою.

¹²⁶ Ми не схилні надавати цитованим словам молитви Гертруди лише емоційного змісту (у значенні “найулюбленіший, незрівнянний”), як це робить А. Поппе, який проте підкреслює, що даний вислів з’являється в цій молитві шестикратно [Поппз А. Гертруда-Олісава... С. 207]. У контексті материнської молитви було гріховним, а тому абсолютно неприпустимим, говорити про Ярополка як про свого єдиного сина, якби в Гертруди був ще один син — Святополк. Наполегливий акцент на тому, що Ярополк — єдиний син Гертруди може засвідчувати його виключне право на Київ на протигагу Святополкові. Зовсім не випадково під час вигнання Ізяслава його братом Святославом з Києва у поневіряннях Ізяслава в еміграції на Заході впродовж 1073—1076 рр. його, як відомо, супроводжували Гертруда і Ярополк, а Святополка з ними не було. Тож логічно думати, що Гертруда взяла з собою до Польщі свого єдиного сина Ярополка, проігнорувавши пасинка Святополка.

низливе іменування чинного великого князя “рабом Михайлом”, цілком припустиме в інших випадках при зверненні до Бога, у даному разі було неможливим, бо в сусідньому графиті “Святополча матір” гучно титулується “руською княгинєю”. Соціальний статус великого князя і його матері, яка, на відміну від нього, не правила Руссю, були, певна річ, різними.

З усього сказаного випливає, що напис, який міцно увійшов до науки під назвою “графіті Гертруди-Олісави”, має інтерпретуватися інакше. Якщо прийняти запропоноване Н. Нікітенко датування Софії 1011–1018 рр., все стає на свої місця. Логічно думати, що зазначені графиті стосуються родини Святополка I (Петра) Володимировича, який був великим київським князем у 1018–1019 р. і навіть карбував власну срібну монету¹²⁷. Це був авторитетний і впливовий володар, одружений з дочкою знаменитого польського князя (з 1025 р. – короля) Болеслава Хороброго. Святополк мав дипломатичні й військові відносини з візантійським імператором Василем II, який після загибелі своїх племінників Бориса і Гліба, вбитих на замовлення Ярослава¹²⁸, зважаючи на все, підтримав Святополка. Отже, Олісава – це та красуня “грекиня”, розстрижена Святославом Ігоровичем черниця, першим чоловіком якої був убитий

¹²⁷ Є три групи монет Святополка I, на реверсі яких зображено двозуб з лівою фалангою у формі рівнораменного хреста [Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X–XI веков. Л., 1983. С. 82–96]. Двозуб був князівським знаком Святослава Ігоровича, а після нього, як вважають, – Ярополка Святославича – рідного батька Святополка; натомість князівським знаком Володимира був, як відомо, тризуб. Так, ймовірно, Святополк відзначив власну першість серед братів-суперників, підкресливши своє походження від старшого сина Святослава – Ярополка, якому батько залишив київський стіл. Причому на аверсі першої групи монет Святополк зображений на престолі, у мантії й візантійській короні-стемі, увінчаний хрестом і прикрашений коштовними підвісками-перпендуліями. Двозуб зверху доповнено невеликим хрестиком, що акцентує християнство Святополка. Саме на монетах даної групи фігурує напис “Святополк на столе, а се его сребро”. Це титульний варіант монети Святополка, наполовину грека за походженням, який, можливо, отримав від візантійців корону і царський (кесарський) титул при вокняжінні в Києві. На двох інших типах монет на аверсі зображено святого патрона Святополка – апостола Петра з супровідним написом “Петвр” “Петрос”, а двозуб доповнено півмісяцем (у першому випадку) і якорем (у другому), що символізують Церкву і репрезентують Святополка як її вірного сина.

¹²⁸ Ильин Н.Н. Летописная статья 6523 года и ее источник. М., 1957. С. 146–166; Нікітенко Н.М. Політичні передумови виникнення Борисоглібського культу (до подій 1015–1019 рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. К., 2000. С. 14–26; Нікітенко Н. Від Царгорода до Києва. К., 2007. С. 227–262.

Володимиром у 980 р. його старший брат Ярополк. Літопис повідомляє, що Святослав привів її для свого сина Ярополка з Болгарії “красоты ради лица єя”. Коли Володимир оженився на ній, вона “бѣ непраждна”, тобто вагітна Святополком¹²⁹. Святополк, отже, був сином Ярополка, але Володимир усиновив його і дав йому Турів.

За повідомленням Тітмара Мерзебургського, коли 14 серпня 1018 р. Болеслав зі своїм зятем Святополком Володимировичем узяли залишений Ярославом Київ, то кияни прийняли Святополка з почестями “як свого пана”¹³⁰. З контексту повідомлення Тітмара випливає, що Святополка було інтронізовано в Софії Київській, де його урочисто зустрів митрополит з церковними реліквіями, і де пізніше регулярно відбувалися посадження на київський стіл Святополкові у 1018 р. було 38 років, його матері Єлисаветі (Олісаві) — близько 55.

Прикметно, що Ярослав, який задекларував продовження справ батька, назвав старших дітей на честь хрестителів Русі Володимиром і Анною, а дочок — іменами особливо відзначених у літописі (а значить і в житті) дружин батька: Єлисаветою, Анною, Анастасією (Анастасія — християнське ім’я Рогніди, згідно з Тверським літописом). За середньовіччя іменослов владних династій був дзеркалом політичних орієнтацій і прагнень. При виборі імені дитини керувалися системою родинних зв’язків; ім’я давалося на честь предка, пов’язувало спадкоємця з історією роду і передавало цей зв’язок у майбутнє. В основі середньовічної антропоніміки лежала не стільки ідентифікаційна функція, скільки можливість установаження зв’язку людини з долею, родом, небесним патроном. Ім’я було своєрідною квінтесенцією родових зв’язків.

Отже, у Святополка Володимировича, судячи з розглянутих софійських графіті, було чотири сини: Михайло, Меркурій-Іван, Стефан, Іоанн¹³¹. Графіті з ім’ям Михайла явно виділено з ряду записів під графіті про Олісаву і не випадково розміщено на одному рівні з

¹²⁹ Бугославский С.А. Текстология Древней Руси. М., 2006. Т. 1. С. 133.

¹³⁰ Титмар Мерзебургский. Указ. соч. С. 177.

¹³¹ Прикметно, що “сини Святополчі” називаються не княжими (титульними), а хрестильними іменами. Це може вказувати на те, що вони ще не встигли отримати своїх уділів, оскільки їхній батько Святополк I княжив на Русі недовго. Натомість сини Святополка II, що носили княжі імена Мстислав, Ярослав, Брячислав та Ізяслав, мали власні княжіння. Встановлено, що саме княжі (мирські чи родові) імена фіксували статус їхніх носіїв у системі родових стосунків [Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Указ. соч. С. 118].

ним. Це свідчить про те, що Михайло був найстаршим за своїм династичним статусом (але не обов'язково за віком) серед синів Святополка і, ймовірно, розглядався як спадкоємець батька. Це міг бути син Святополка від його останнього, безсумнівно, престижного шлюбу з дочкою Болеслава Хороброго, укладеного, як вважається, між 1008–1013 рр.¹³² У такому разі, княжичеві Михайлові Святополчичу за регентства Олісави було не більше ніж 10 років. Напевно, княжича назвали на честь видатного предка за лінією матері – князя-хрестителя Польщі Мешка (Михайла) I (бл. 922–992). Принаймні, таке ім'я, згодом послідовно повторюване в династії Пястів, отримав брат матері, майбутній король Мешко II Ламберт (990–1034).

Виникає запитання: чи міг Ярослав назвати дочку Єлизавету ім'ям матері Святополка Окаянного? Але офіційна версія убивства Бориса і Гліба Святополком, на якого “списали” чужий політичний злочин, остаточно склалася далеко не відразу. У XI в. ще були живі ті, хто пам'ятав події усобиці Володимировичів або довідався про них з уст очевидців. Сучасники Святополка не могли не знати, що в 1015 р. він не княжив у Києві, і його в момент загибелі Бориса і Гліба на Русі не було. Згідно з Еймундовою сагою, війна за владу на Русі йшла між Бурислейфом (Борисом), який отримав від батька київський стіл, і новгородським князем Ярислейфом (Ярославом). Ярослав, узявши Київ, і замовив варягам таємне вбивство Бориса¹³³.

Надійне алібі Святополкові дає хроніка Титмара. Вона повідомляє, що незадовго до смерті Володимир посадив Святополка, який інтригував проти нього, його дружину та її капелана Рейнберна до темниці, а відразу після смерті батька Святополк, скориставшись моментом, вирвався з ув'язнення і втік до тестя в Польщу, залишивши в темниці дружину і Рейнберна¹³⁴. На Русь Святополк повернувся разом з Болеславом лише влітку 1018 р. Про те, що навіть сини Ярослава не вважали Святополка Окаянним, свідчить те, що імена Ярополк (на честь батька Святополка) і Святополк-Михайло (на честь Святополка і його сина) дав своїм синам Ізяслав Ярославич, одружений, як і Святополк Володимирович, з “ляховицею” ко-

¹³² Войтович Л. Вказ. праця. С. 248. Зрозуміло, що майже 40-річний Святополк міг мати до одруження з польською князівною дружину, яка померла, можливо, й не одну.

¹³³ Эймундова сага // Сенковский О.Ю. Собр. соч. СПб, 1858. – Т. 5. С. 518–519, 531.

¹³⁴ Титмар Мерзебургский. Указ. соч. С. 163.

ролівської крові. Дані князівської антропоніміки свідчать про те, що в родовій традиції Рюриковичів протягом усього XI — початку XII ст. Святополк не вважався вбивцею Бориса і Гліба, оскільки його ім'я зафіксовано ще в трьох князів цього періоду¹³⁵.

Простежується орієнтація Ізяслава Ярославича на династійну лінію Ярополчичів, від діда до онука: Ярополк Святославич — Святополк — Михайло. Причому ця лінія київських володарів більш давня і легітимна, ніж лінія Володимировичів, адже Володимир Святославич відібрав владу, життя, дружину і сина у свого старшого брата Ярополка. Ізяслав, як старший серед Ярославичів, у боротьбі з ними апелював до свого старшинства. В будь-якому разі, у Ізяслава були великі претензії на династійну першість: його старшого сина Ярополка і дружину останнього Кунігунду-Ірину було короновано Римським Папою як короля і королеву Русі, про що було видано спеціальну папську буллу від 17 квітня 1075 р.

Напевно, не останню роль у такій політиці Ізяслава відіграла його дружина Гертруда і польський двір, який стояв за її спиною і хотів мати свою креатуру на київському столі. Про це свідчить увесь хід подій за князювання Ізяслава. Не можна скидати з рахунків і родинні зв'язки. Дружина Ізяслава і мачуха Святополка Ізяславича — Гертруда — була племінницею дружини Святополка Володимировича. Польський двір, з яким перебував у близькому родинному зв'язку Ізяслав, напевно, не забув кривавої усобиці 1015–1019 рр., загибелі Святополка і, зважаючи на все, його сім'ї, зокрема й польської княжни.

Вірогідно, мати Святополка I Володимировича Олісава була київською володаркою у той короткий період, коли її син загинув, а Ярослав або ще не увійшов до Києва, або не встиг офіційно вокняжитися в ньому. Історія загибелі Святополка досить темна. Складно визначити, чи справді він у 1019 р. втік з бойовища на Альті після поразки від Ярослава і безвісно згинув у пустелі **“межю Ляхы и Чехы”**, як запевняє літопис, чи, як і Борис, став жертвою змови. Літописна розповідь про події 1015–1019 р., яку історики назвали **“тенденційним історичним романом”**, мало що може прояснити.

Досить цікаве і графіті Якуна. За слушною думкою С. Висоцького, запис зробив варяг-християнин, який не надто добре володів

¹³⁵ Поппэ А.О. зарождения культа свв. Бориса и Глеба и о посвященных им произведениях // *Russia Mediaevalis*. 1995. Т. VIII:1; Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Указ. соч. С. 50.

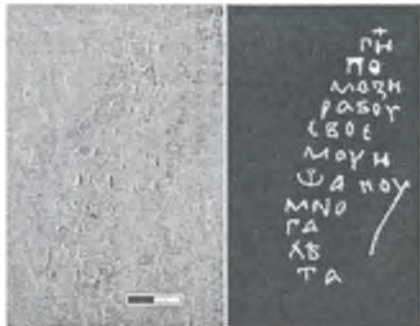
руською грамотою, а тому припустився низки помилок¹³⁶. Дослідник припускав, що Якун міг бути наближеним до Святополка Ізяславича, можливо, мечником (посадовою судовою особою). Ім'я Якун згадується в князівському роді під 944 р.: так звали онука Рюрика і племінника Ігоря Рюриковича. Під 1024 р. ще раз згадується Якун, князь варязький, за яким послав за море Ярослав, аби той зі своїми варягами допоміг йому здолати брата Мстислава, що прагнув захопити Київ: **“и приде Якунъ с Варягы, и вѣ Якунъ слѣпъ, и лѹда вѣ у него золотомъ истъкана”**. У **“сѣчи силнои и страшнои”** під Лиственном, де Ярослава було розбито, Якун втратив свою золоту **“лѹду”** (плащу). Ярослав утік до Новгороду, а Якун — за море¹³⁷.

Навряд чи в літописному тексті під 944 і 1024 р. згадується один і той самий Якун, надто вже великий розбіг років. Можна лише гадати, що варязький конунг Якун, який згадується під 1024 р., був, як і його тезка-попередник, родичем Рюриковичів і служив спочатку Святополкові, а потім, коли той загинув, — Ярославові. Таке було в звичаї у варягів: найматися на службу до того, хто має кошти і добре платить, тобто до князя, який править. Напевно, варяг Якун (ймовірно, близький родич за лінією Володимира) і Ставрон (судячи з імені, — грек, можливо, родич Олісави) були кормильцями синів Святополка. Варяг виховував княжичів як воїнів, грек прищеплював їм візантійську вченість і знання етикету. Розглянуті графіті — своєрідна декларація прав династії Святополка на київський стіл. У тих умовах заявити такі права на князівських хорах **“митрополії руської”**, у якій інтронізували засновника цієї династії, було вельми актуальним.

Дуже цікавим є й графіті Іоанна трохи осторонь від розглянутих записів, яке, поза всяким сумнівом, пов'язане з ними. Оpubліковане

¹³⁶ Під час обговорення нашої доповіді на цю тему на IV міжнародній конференції **“Софійські читання”** (Київ, 25–26 жовтня 2007 р.) відома російська дослідниця Т.В. Рождественська висловила сумнів у тому, що автор даного графіті Якун слабо володів руською грамотою, оскільки, за словами Рождественської, заміна в написі диграфа **оу** на **ѹо** — характерна риса писемності цього періоду. Але в жодному з сотень софійських графіті, досліджених на сьогодні, така заміна більше не трапляється; до того ж, чим іще, як не поганим володінням грамотою, можна пояснити написання **“соему”** замість **“своему”**? А те, що напис зроблено варягом, підтверджує вже саме його ім'я Якун. Отже, на нашу думку, припущення С.О. Висоцького залишається в силі.

¹³⁷ Бугославский С.А. Указ. соч. С. 186–187.

Іл. 21. Запис-молитва київського митрополита Іоанна I (№ 105)

С. Висоцьким під № 105 (іл. 21) графіті¹³⁸ при повторному дослідженні розходжень не дало:

гн¹³⁹ | по | мози | равоу | свое
| моуи | ш¹⁴⁰аноу | мно | га | лѣ
| та.

З розбивкою на слова: Г(ос-под)и помози равоу своему Іваноу (на) многа лѣта.

Переклад: *Господи, допоможи рабу своєму Іоанну (на) многая літа.*

Розміщене нижче за записи Олісави та Михайла і вище,

ніж записи Якуна і Ставрона, на рівні малюнка весла, воно, по-перше, маркує високий соціальний статус Іоанна, а по-друге, — його роль керманича правлячої еліти. С. Висоцький відзначив дивну вертикальну видовженість напису і якесь відношення Іоанна, особистість якого дослідник не встановив, до Михайла й Олісави. Нам здається, що специфіку написання графіті уздовж весла, спрямованого від автографа Якуна до напису Михайла, зумовлено прагненням автора графіті — Іоанна — акцентувати свою роль духовного керманича, наставника юного княжича. Написання графіті схоже на супровідні написи-імена святих біля їхніх зображень у соборі. Характерним є написання імені Іоанн через ω (омега), що, ймовірно, видає в авторові графіті грека. До того ж, омега написана у формі якоря, а якір, як добре відомо, — символ Церкви. Отже, Іоанн у даному разі ототожнюється з Церквою, яка окормляє своїх духовних чад, що змушує згадати про митрополита Іоанна I, який очолював Руську Церкву в першій третині XI ст.¹⁴¹ Гадають, що саме митрополит Іоанн 14 серпня 1018 р. влаштував Болеславу і Святополку, які взяли Київ, згадувану Тітмаром урочисту зустріч у монастирі Св. Софії¹⁴². Значить, усі ці графіті називають владну верхівку Русі кінця другого десятиліття XI ст.

¹³⁸ Висоцький С.А. Средневековые... С. 31–32. Табл. VIII, IX, X, XI.

¹³⁹ Над літерами гн титло хрестоподібної форми.

¹⁴⁰ Літера ш написана у формі якоря.

¹⁴¹ Поппэ А.В. Митрополиты Киевские и Всея Руси (988–1305) // Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. М., 1989. С. 192–193.

¹⁴² Титмар Мерзебургский. Указ. соч. С. 177.

Окрім ідентифікації графіті та здобуття нових даних з генеалогії Рюриковичів, вельми важливим є те, що графіті засвідчують дуже раннє датування Софії, яка в 1019 р. уже діяла як храм, прикрашений мозаїками і фресковим розписом. Отже, графіті 1019 і 1022 рр. фактично підтверджують гіпотезу про виникнення собору в другому десятилітті XI століття.

Таким чином, в Іларіона були всі підстави стверджувати, що Ярослав завершив незакінчене Володимиром Софійський собор, який виник на рубежі їхнього правління, у 1011–1018 рр., є найдавнішим храмом, що зберігся на східнослов'янських землях. Як найвище духовне і матеріальне втілення та надзвичайно сильний художньо-символічний образ християнської Київської Русі, Софійський собор засвідчує дуже раннє оформлення її державності, становлення суверенітету та культури, не залишаючи сумнівів у тому, що саме з добою Володимира, а не Ярослава, пов'язаний апогей ранньофеодальної Русі¹⁴³.

¹⁴³ Ця, здавалося б, зрозуміла теза, яку обґрунтував ще М. Грушевський [Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. II: XI–XIII вік. К., 1992. С. 1–2], наразі потребує нагадування, оскільки в сучасних публікаціях поширена думка про “золоту добу” Ярослава як кульмінаційний етап у розвитку Київської Русі [Див. напр. Толочко П.П. Ярослав Мудрий. К., 2002. С. 242; Семенкова Т. Древняя Русь и Франция в XI веке: судьба русской царицы Анны Ярославны // Наука и жизнь. 2004. № 5. С. 84]. Не в останню чергу це зумовлено тим, що в літописах Ярослава названо фундатором Софії Київської – найграндіознішого храму Русі, центру її культури й освіти, а також будівничим потужних укріплень Києва з Золотими воротами.